

UOT-811.11-112

Səhifə: 44-50

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.1.44>

*Rasim Heydərov
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
dr.rasimheydarov@mail.ru*

DİALEKT FONETİKASININ TƏDQIQINDƏ EKSPERİMENTAL METODLARIN TƏTBİQİ

XÜLASƏ

Məqalədə fonetikanın yalnız dil səslərini deyil, həm də vurğu, intonasiya kimi supersegment vahidləri, şifahi və yazılı nitq əlaqələrini öyrənən daha əhatəli bir elm olduğu vurğulanır. Dil səsləri təsadüfi fiziki hadisə olmayıb, hər bir dildə müəyyən sistem təşkil edir və dilin qrammatik quruluşunun maddi qabığını təşkil edir. Müasir fonetik tədqiqatlar, xüsusən də fərqli dillərin səsləri arasındakı incə fərqləri müəyyənləşdirmək üçün eksperimental metodların (instrumental fonetika) tətbiqini zəruri edir. Tədqiqatda Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin, xüsusən də fonemlərin kombinasiyadakı dəyişiklikləri və intonasiyası baxımından hələ də lazımı səviyyədə, eksperimental üsullarla öyrənilmədiyi qeyd olunur. Təəssüflə bildirmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində, xüsusən də dialekt fonetikasının tədqiqində eksperimental metodlardan (ossilloqrafiya, spektral analiz və s.) demək olar ki, istifadə edilməmişdir.

Nəticə olaraq, qeyd olunur ki, Azərbaycan dilinin zəngin dialekt səslərini və onların intonasiya özəlliklərini dəqiq öyrənmək, habelə dialekt nitqinin tanınması sistemlərini yaratmaq üçün müasir kompüter proqramlarından (Praat, Wave Assistant) istifadə etməklə eksperimental metodların dialekt fonetikasına tətbiqi vacibdir və bu cür tədqiqatların aparılması dilçiliyimiz üçün mühüm nəticələr vəd edir.

Açar sözlər: fonetika, eksperimental fonetika, dil səsləri, supersegment vahidlər, vurğu, intonasiya, segment sahidlər.

Giriş: Fonetikanı, adətən, dil səslərindən bəhs edən elm kimi təqdim edirlər. Lakin fonetikanı yalnız dil səsləri ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmazdı. Çünki “ünsiyyətin maddi qabığını təşkil edən bütün vasitələr – səslər, onların əmələ gəlməsi və fəaliyyəti, bir-biri ilə müəyyən əlaqəyə girməsi, habelə səslərin mövcud qayda-qanun əsasında birləşib bu və ya digər məfhumu bildirməsində ən mühüm amil olan vurğu, ayrı-ayrı sözlərin cümlə yaratmasında çıxış edən intonasiya və sair fonetikanın tərkib hissəsini təşkil edir” [10, s.3]. Fonetika eyni zamanda şifahi nitqlə yazılı nitq arasındakı əlaqələri öyrənir, çünki şifahi nitq olmadan yazılı nitqdə müşahidə olunan bəzi spesifik xüsusiyyətləri izah etmək mümkün deyildir.

“Beləliklə, fonetika dildəki səsləri, onların birləşməsi və bir-biri ilə əvəz olunması qaydalarını, bur birləşmədə ən mühüm rol oynayan vurğu və intonasiyanı, habelə yazılı nitqlə şifahi nitq arasındakı əlaqələri öyrənən bir elmdir [10, s.3].

Dil cəmiyyətlə birbaşa bağlı olduğundan ictimai hadisə hesab edilir və hər bir fərd öz fikrini ifadə edərkən səslərdən istifadə etmək zərurətini hiss edir. Bu zərurət isə dil səsləri vasitəsi ilə reallaşır. Dil səsləri isə insan tərəfindən bir işarə kimi dərk edilir və bu işarələri insan eşitmə orqanları ilə qəbul edir. Məlumdur ki, səslər insan nitqinin maddi qabığını təşkil edir və akustik cəhətdən işarələrdən ibarət olub bir-birilərindən fiziki-akustik xüsusiyyətlərinə - rənglərinə görə fərqlənirlər. Bu səslər ilk baxışdan nə qədər “mənalı” vahid kimi görünməsə də, onlar nitq prosesində xüsusi əhəmiyyətə malik səslərdir. L.Zinder yazır: “Səs cəhəti – bu, dilin üçüncü ünsürü deyildir, o yalnız sözlərin və qrammatik vasitələrin mövcud olmasının zəruri formasıdır. Beləliklə, lüğətdə və qrammatik vasitələrin mövcud olmasının zəruri formasıdır. Beləliklə, lüğətdə və dilin qrammatik quruluşunda səs cəhəti öz-özünə nəzərdə tutulur. Müəyyən mənada

demək olar ki, lüğət və qrammatik quruluş dilin məzmununu, səs cəhəti isə onun maddi qabığını, onun fiziki formasını təşkil edir” [16, s.8]. A.Axundov isə L.Zinderin bu fikrinə qarşı çıxaraq qeyd edir ki, alimin bu fikri ümumi dilçilik ənənəsinə qarşıdır və yalnız fiziki nöqtəyi-nəzərdən doğrudur və səslər sözlərin və qrammatik quruluşun maddi qabığı olmaqla xüsusi mənaya malik olmayan hava dalğalarının müxtəlif hərəkətləridir. Alimin fikrincə, linqvistik cəhətdən isə, L.Zinderin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki məsələnin göstərilən şəkildə qoyulması danışıq səslərinin linqvistik mahiyyətinin, onların funksional mövcudluğunun tamamilə inkar edilməsi deməkdir. “Məlum olduğu üzrə, danışıq səsləri akustik vahid olmaq etibarı ilə fiziki hadisə olsalar da, onlar başqa akustik xarakterli fiziki hadisələrdən tamamilə fərqlənirlər. Bu səslər insanın çıxardığı müxtəlif səslərdən ciddi surətdə ayrılır. Bunlar hər hansı səslər deyil, bu və ya digər dilin daxilində biri-biri ilə müəyyən əlaqədə olan, müəyyən sistem təşkil edən səslərdir. Məsələn, Azərbaycan dilində hər hansı gələcək bir zamanda, nəzəri olaraq deyək ki, “narış”, “qaraq” və s. tipli sözlər əmələ gələ bilər. Lakin Azərbaycan dilində heç bir zaman “rşnai”, “qqraa” tipli sözlər əmələ gələ bilməz. Eyni xarakterli müxtəlif misalları Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna aid də göstərmək olardı. Ümumiyyətlə, bu hal dünya dillərinə xas bir xüsusiyyətdir” [3, s.9].

Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, dildə səslərin ardıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və hər bir dildə səslərin özünəməxsus ardıcılığı vardır. Bu bir daha onu göstərir ki, dil səsləri heç də təsadüfi səslərdən ibarət deyil, əksinə hər bir səsin dil sistemində öz yeri vardır və onun bir halqasını təşkil edir. Yəni sözlər və qrammatik quruluş hər hansı maddi əsas təşkil edən səslərin təsadüfi birləşməsi olmayıb onların sistem daxilində müəyyən qanunauyğun birləşməsinə əmələ gətirir. Bu mənada danışıq səsləri müəyyən bir sistem təşkil edərək, dilin ümumi strukturunda müstəqil bir mövqe tutur və dil sisteminin digər vahidlərinə - leksemlərə, morfemlərə və sintaqmlara qarşı durur. Bu mənada dilin səs sisteminin öyrənilməsi olduqca vacibdir. Digər tərəfdən “fonetika dilin səs vasitələri haqqında elm kimi, bir neçə elmin – dilçilik, psixologiya, fiziologiya, akustikanın qovşağında yerləşdiyi üçün ümumi fonetika məsələlərinin həllinə ayrıca tədqiqatların həsr olunmasını şərtləndirir” [13, s.3].

Dilin ayrı-ayrı səslərinin nitq axınında fərqləndirilməsi ancaq səslənmə ilə fərqlənmir. Eyni bir səs müxtəlif dillərin daşıyıcıları tərəfindən səslənmə baxımından müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər. Məsələn, koreyalılar “r” və “l”, ərəblər “o” və “u” səslərini fərqləndirməyə bilirlər. Eyni zamanda Azərbaycan dilində “ü” və “u” səslərini başqa dil daşıyıcıları fərqləndirməyə bilər. Bu mənada, ayrı-ayrı səslərin və onların eyni və ya müxtəlif səslər kimi qiymətləndirilməsi dil quruluşundan asılıdır.

Dilçi alimlərin fikrincə, dildə neçə fərqli səsin istifadə edildiyini bilmək üçün iki məsələni həll etmək lazımdır: 1. Nitq axınına ayrıca səslərə - minimal səs kəsiklərinə ayırmaq; 2. Hansı səslərin eyni, hansıların isə fərqləndiyini müəyyən etmək [13, s.6].

Müxtəlif dillərdə olan oxşar səslər ilk baxışda eynilik təşkil etsə də əslində hər bir dilin səsi müəyyən məxrəc sabitliyinə malikdir və dünyada hətta qohum dillərin səsləri belə çox vaxt eyniyyət təşkil etmir. Müxtəlif sistemli dillərdə isə bu fərqlər kifayət qədər ciddi olur. “Müqayisə göstərir ki, rus və Azərbaycan dillərinin sait sistemi əsaslı şəkildə bir-birindən fərqlənir. Əgər bu iki dildəki sait sistemini qəlib kimi təsəvvür etsək, həmin qəliblərdə a – a, ı – ı, o – o, i – i, e – e bir-birinin üzərinə düşəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada söhbət eynilikdən deyil, oxşarlıqdan gedir. Bu o deməkdir ki, bir-birinə oxşar kimi qələmə verdikimiz iki dil fonemi akustik və artukulyator baxımdan eynilik təşkil edə bilməz. Məsələn, əgər rus dilindəki /o/ saiti sözün əvvəlində /i/ saitinə bənzər elementdən başlayaraq diftonqoid xarakter kəsb edərsə, Azərbaycan dilindəki /o/ saitində bunu görmək mümkün deyildir. Üst-üstə yerləşdirilmiş iki dilin sait sistemləri sxemində elə sait fonemlər nəzərə çarpır ki, onlar qarşılaşdırılan dillərdən yalnız birinə mənsubdur. İlk dil saitlər sisteminin qarşılaşdırılması zamanı qarşıya çıxan fərqləri kontrastlar adlandırmaq olar” [8, s.6].

Bu cür səslərin fərqləndirilməsi üçün isə dil səslərinin müəyyən cihazlar vasitəsi ilə öyrənilməsi zərurəti yaranır. “Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, dil vahidlərini nitq zəncirində eksperiment yolu ilə tədqiq etmədən həmin dilin fonetik xüsusiyyətləri haqqında konkret fikir söyləmək çətinidir” [8, s.6].

Seqment və supraseqment vahidlərin təhlilində son zamanlar da eksperimental metodlardan geniş istifadə edilir. Xüsusən də son illər bu sahədə “Praat” “Wave Assistant” və digər bu kimi proqramların yaradılması bu sahədə ciddi irəliləyişlərin olması ilə nəticələnmişdir.

Amma qeyd olunmalıdır ki, eksperimental metodların bu qədər ciddi yayılmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilinin dialekt fonetikasi indiyə qədər hələ də eksperimental üsullarla tədqiqata cəlb edilməmişdir. Nəinki dialekt fonetikasi heç ədəbi dilin fonetikasi ilə bağlı da tam olaraq məsələlərin həll olunduğunu demək mümkün deyildir. Hələ ötən əsrin 80-ci illərində tədqiqatçılar bu sahədə ciddi boşluqlar olduğunu qeyd etsələr də hələ də bu boşluqlar özünü göstərməkdədir. “Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin fonetik strukturu eksperimental fonetika və fonologiyanın, habelə ümumi dilçilik metodları və nəzəriyyələri baxımından hələ lazımı səviyyədə öyrənilmədiyi heç bir şübhə doğurmur. Açıqını demək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin fonem tərkibinin müəyyənləşdirilməsi kriteriyaları ilə də tam mənada razılaşmaq olmaz. Dilçilik ədəbiyyatında rast gəlinən mülahizələr birtərəfli xarakter daşıyır. Hələ indiyə qədər Azərbaycan dili orfoepiya lüğəti yoxdur. Əldə edilmiş nəticələr isə təcrid edilmiş səslərə əsaslanır. Fonemlərin kombinasiyada götürülməsi, mövqedən asılı olaraq dəyişikliyə uğraması və nitq zəncirində bu dəyişiklikləri təsbit edən amillərin aşkar edilib, fonetik cəhətdən öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyi qarşısında duran aktual məsələlərdəndir” [8, s.6].

Qeyd etmək lazımdır ki, deyilən fikirlərdən yarım əsərə qədər vaxt keçsə də bu fikirlər hələ də öz aktuallığını saxlayır. Doğrudur, bu dövrdə xeyli iş görülmüş, ciddi tədqiqatlar da aparılmışdır, amma ümumilikdə məsələnin həlli hələ də tam olaraq yekunlaşmamışdır.

1. Dialekt fonetikasında eksperimental metodlar. Eksperimental metodlardan istifadə fonetik tədqiqatların aparılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki eksperimental metodların köməyi ilə fonetik tədqiqatlarda daha dəqiq nəticələr əldə edə bilərik. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ümumiyyətlə, eksperiment olmadan fonetik tədqiqatların aparılması müasir dövrdə heç də normal hal hesab edilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir kompüter proqramları bu işin aparılmasını kifayət qədər asanlaşdırır. “Eksperiment elə incə məqamları tutmağa imkan verir ki, onları tədqiqatçı adi eşitmə ilə anlaya bilməz. Məsələn, həmişə adi eşitmə ilə Azərbaycan dilində söz sonunda /r/ səsinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmur, amma qeyd edilən cihazların köməyi ilə bu hadisənin akustik mənzərəsini almaq olar” [14, s.6]. “Eksperimental fonetika müəyyən cihazlar köməyi ilə həm ayrı-ayrı dillərin həm də dil ailələrinin səslərinin akustik və fizioloji tərəflərini öyrənir” [12, s.497]. Bu səbəbdən də bəzən dilçilər arasında eksperimental fonetika anlayışının özü də birmənalı qarşılınmır. Belə ki, eksperimental fonetika çox vaxt instrumental fonetika anlayışı ilə ifadə olunur. Bu barədə danışırkən, M.V.Qordina yazır: “XIX əsrin 90-cı illərində geniş işlədilən “eksperimental fonetika” termininin əvəzinə O.Yespersenin “instrumental fonetika” terminini irəli sürür və haqlı olaraq göstərirdi ki, eksperiment xüsusi cihazlar olmadan da qoyula bilər” [15, s.479].

Tədqiqatçılar fonetika sahəsində tətbiq olunan metodları ümumiləşdirib aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1. Müşahidə metodu.
2. Somatik metod.
3. Pnevmatik metod.
4. Ossilloqrafik metod.
5. Spektral metod.
6. Kombinatır metod.

Tarixi-müqayisəli metod [8, s.3].

Məlumdur ki, dilin mövcudluq forması olan səslər mürəkkəb bir dil hadisəsidir. Öz mürəkkəbliyi ilə seçilən səslərin öyrənilməsinə dilçilikdə dörd aspektdən yanaşılır: 1. artikulyator və ya fizioloji; 2. akustik; 3. perseptiv və 4. funksional [10, s.3].

Dil səslərinin akustik planda öyrənilməsi üçün xüsusi rezonatorlar (Helmqolç rezonatorları) və komertonları istifadə edilir və onların köməyi ilə səsin əsas tonu kimi musiqi yüksəkliyi və ona xarakterik olan tembr tonu müəyyənləşdirilir.

Eksperimental fonetikanın daha bir üstün cəhəti isə səsləri təcrid olunmuş şəkildə deyil, digər səslərlə qarşılıqlı münasibətdə öyrənməyin mümkünlüyüdür. Səslərin ayrılıqda öyrənməyin qənaətbəxş olmadığını hələ F.Sössür öz tədqiqatında qeyd edirdi. “Fonologiya öz əsas prinsiplərinin axtarışında təcrid edilmiş səslərə üstünlük verirsə, bu sağlam təfəkkürə ziddir. İkitərəfli birləşmə ilə üz-üzə gəlincə fonologiya köməksiz qalır. Səs birləşmələri içərisində nəyin baş verdiyini başa düşmək üçün elə bir fonologiya yaratmaq lazımdır ki, burada bu səs birləşmələrinə cəbri bərabərliklər kimi yanaşılınsın” [6, s.479]. “Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, dil vahidlərini nitq zəncirində eksperiment yolu ilə tədqiq etmədən həmin dilin fonetik xüsusiyyətləri haqqında konkret fikir söyləmək çətindir” [8, s.6].

Eksperimental metodlar eyni zamanda supraseqment vahidlərin öyrənilməsində geniş istifadə olunur. Xüsusən, son illər Praat kimi kompüter proqramlarının yaradılması bu prosesi daha da asanlaşdırır. Bu tip proqramların köməyi ilə tədqiqatçı fonemləri həm tədris edilmiş halda, həm də istənilən dil vahidinin tərkibində öyrənə bilir.

Eksperimental metodla səslərin öyrənilməsinin uzun bir tarixi vardır. Qəbul olunmuşdur ki, fonetik tədqiqatlarda bu istiqamət XIX əsrin sonlarında meydana gəlmişdir. Həqiqətən də, XIX əsrin 80-90-cı illərində bir sıra instrumental metodlar hazırlandı, XX əsrin əvvəllərində isə bir sıra ölkələrdə səsin artikulyasiyasını və akustik xarakteristikasını öyrənmək üçün bir sıra cihazların istifadə olunduğu eksperimental fonetika laboratoriyaları yaradıldı. Lakin buna qədər səsin öyrənilməsi üçün bir sıra primitiv və dövrün tələblərinə cavab verən cihazlardan istifadə olunurdu. Bir sıra dilçilərin fikrincə, A.fon Halvaqın (A.Von Hellwag, 1786) əsəri eksperimental fonetikanın yaranması tarixində ilk addım kimi götürülə bilər. Həmin əsərdə saitlərin tələffüz məxrəci üzərində apardığı müşahidələrə əsasən müəllif ilk dəfə olaraq alman saitlərinin üçbucağını tərtib etmişdir. Bu üçbucaq indiyə qədər öz dəyərini itirməmişdir [8, s.71].

Əgər səslənən nitqin xüsusiyyətləri barədə müxtəlif obyektiv verilənləri və instrumental tədqiqatların çeşidli vasitələrini nəzərə alsaq instrumental metodikaların dörd tətbiq sahəsini nəzərdən keçirmək olar:

- 1) ayrı-ayrı səslərin artikulyasiyasının öyrənilməsi;
- 2) səsəmələgəlmənin öyrənilməsi (qırtlağın quruluşunu və fəaliyyəti);
- 3) intonasiya və vurğunun akustik əlamətlərinin tədqiqi;
- 4) sait və samitlərin akustik xüsusiyyətlərinin tədqiqi.

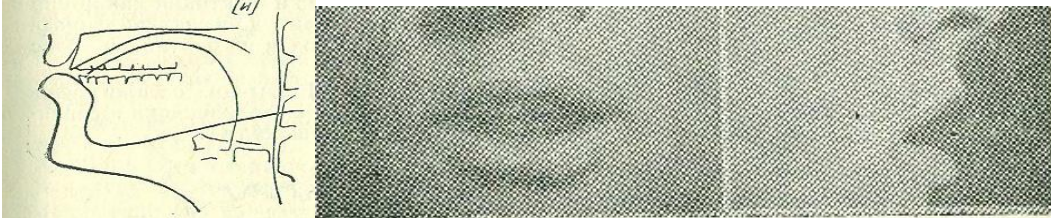
Artikulyasiyanın ilkin öyrənilməsi nitq orqanlarının hərəkətinin müşahidəsi ilə həyata keçirilirdi. Bu cür ilk olaraq dodaqların hərəkəti və vəziyyətinə nəzarət etmək olar. Bu zaman dilin də saitlərin yaranmasındakı rolunu da müşahidə etməmək olmazdı. Samitlərin artikulyasiyası isə daha asan hiss olunur. Bəlkə də buna görədir ki, artıq antik dövrlərdə nəyinki dodaq samitləri [p-b], eyni zamanda digər iki partlayan cütlüyün [t-d, k-g] təsviri düzgün verilmişdir. Amma görünən uc hissəsinə daha çox diqqət yetirildiyindən səhvlər də olurdu.

İnsanın anatomiyası və fiziologiyasının öyrənilməsinin inkişafı ilə bağlı nitq orqanlarının təsviri və şəklinin çəkilməsi ənənəsi meydana gəlir. XVI-XVII əsrlərdə yaşayan italyan həkimi və anatomu Fabrisiy ab Akvapendente nitq orqanlarının onların izahı ilə birlikdə şəklini nəşr etdirir və nitq səslərinin artikulyasiyasını təsvir edir. XVII əsrin ikinci yarısında isə Uilkins təsvir edilən səsin tələffüzü zamanı artikulyasiya orqanlarının vəziyyəti müəllifin öz təsəvvüründə olduğu kimi təsvir edilir.

XIX əsrin ortalarında artikulyasiya üzvlərinin vəziyyəti barədə dəqiqləşdirilmiş obyektiv məlumatları fizioloqlar tərəfindən zondlaşdırma vasitəsi ilə alınmışdır. Merkel bu vasitə ilə dilin [f] səsinin tələffüzü zamanı aldığı vəziyyəti müəyyənləşdirmişdir. Zondlaşdırma həm də yumşaq damağın vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün də istifadə edilirdi. XIX əsrin 50-ci illərində fizioloq Çermak müxtəlif səslərin artikulyasiyası zamanı yumşaq damağın fəaliyyətini larinqoskop vasitəsilə öyrənmişdir. Bu metodla müəyyənləşmişdir ki, yumşaq damaq müxtəlif saitlərin səslənməsində eyni dərəcədə qalxmır: ən çox [i] səsidə, ən az [a] səsinə qalxır [15, s.482].

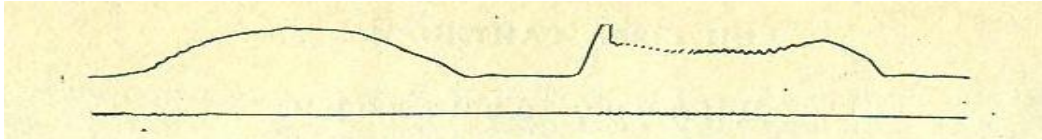
Sonrakı mərhələdə dilçilikdə bu cihazlar artdı və ən son cihazlardan Azərbaycan dilçiliyində də istifadə olunur. Xüsusən, A.Axundovun tədqiqatlarında biz eksperimental metodların tətbiqinin dilin fonetik sistemində dəqiq nəticələrin alınmasına necə kömək olduğunu

şahidi oluruq. A.Axundov öz tədqiqatlarında dövrünün ən qabaqcıl texnologiyalarından istifadə edərək Azərbaycan ədəbi dilinin bütün fonetik sistemini olduqca dəqiq tədqiq edə bilmişdir. A.Axundov öz tədqiqatlarında eyni zamanda statistik metodlardan da istifadə etməklə Azərbaycan dilinin səs sistemini tədqiq etmişdir. Alim tədqiqatlarında eyni zamanda Azərbaycan dilinin intonasiyasını da tədqiq edərək sintaqmatik fonetika sahəsində də bir sıra yeni nəticələr əldə etmişdir. Alim “i” saitinin rentgenoqramını və fotosəklini təqdim edir və yazır: “İ saitinin tələffüzü zamanı dil bütün gövdəsi ilə irəli verilir və onun ön və orta hissəsi damağa doğru qalxır. Yumşaq damaq burun boşluğunun yolunu tutur. Üst dodaq alt dodaqdan aralanaraq sədaya yol açmaq üçün bir qədər yuxarı qalxır” [8 s.27].

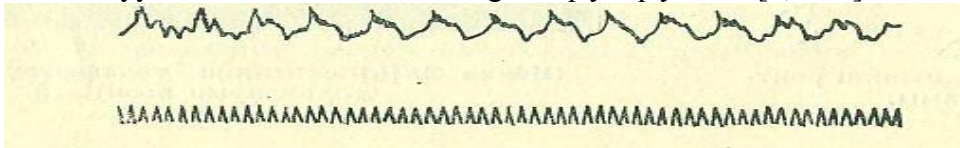

[i] səsinin rentgenoqramı [i] saitinin tələffüzü zamanı dodaqların vəziyyəti.

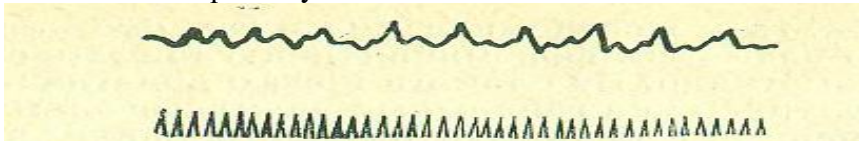
[i] səsinin akustik xüsusiyyətlərini də esperimental metodlarla müəyyənləşdirən alim yazır: “İ saitinin maraqlı akustik xüsusiyyətləri də vardır. Söz tərkibindəki tutduğu mövqedən asılı olaraq, i saiti müxtəlif akustik kəmiyyət və keyfiyyətdə tələffüz olunur. Bu cəhətdən onun işləndiyi müxtəlif sözlərin kimoqrafik əyriləri maraqlı məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Məsələn, *isti* sözünün kimoqrafik əyrisinə diqqət edək” [2, s.27].

İsti sözünün kimoqrafik əyrisinin izahından sonra, müəllif “i” saitinin vurğusuz hecadakı kəmiyyəti haqqında ossioloqrafik tədqiqat da eyni nəticəni vermişdir. Müəllif *ipək* sözündəki i saitinin kəmiyyəti cəmi 94 m. san* olduğunu qeyd qeyd edir [2, s.28].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində i saiti vurğulu hecada vurğusuz hecaya nisbətən kəmiyyətə fərqlidir. Çünki bu səs öz akustik keyfiyyətini vurğulu hecada tapır. Bu fərqi müəllif *biz* sözünün ossioloqrafik əyrisində verir.

[biz] sözündə [i] səsinin ossioloqramı [15, s.29].

Alim Azərbaycan dilinin bütün səs sistemini bu qaydada təhlil edir.

Son illər Azərbaycan dilinin fonetikasının eksperimental yolla tədqiqi sahəsində bir çox dilçilərin, o cümlədən, F.Veysəlli də xeyli iş görmüşdür. Xüsusən də, onun Azərbaycan dilinin supersegment vahidlərinin tədqiqində rolu danılmazdır [Bax: 7].

Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bu sözləri biz Azərbaycan dilinin dialekt fonetikasi haqqında deyə bilmirik. Baxmayaraq ki, Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi dilçiliyimizdə həmişə diqqət mərkəzində olmuş, bununla bağlı olduqca sanballı əsərlər yazılmışdır. Bəlkə də bu sahə dilçiliyimizin ən öndə olan sahəsi olmuş və hazırda da bu sahədə yazılan əsərlər özünün fundamental xarakteri və hərtərəfliliyi ilə digər sahələrdən irəlində gedir. Təkcə “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası”nın [8, s.479] və “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası”nın [9, s.479] nəşri dilçiliyimizdə bu sahənin nə qədər inkişaf etdiyini göstərir. Lakin bu tədqiqatlarda eksperimental metodlardan ya istifadə olunmur, ya da bu məsələlərə çox az yer verilir.

2016-cı ildə nəşr olunmuş M.Cəfərzadənin “Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi” [10] monoqrafiyası dialekt sintaksisini tam əhatə etsə də əsərdə intonasiyaya çox az yer verilir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dialektlərində intonasiyanın çox zəngin nümunələrinə rast gəlmək olur, onda bu sahənin tədqiqində eksperimental metodların nə qədər faydalı ola biləcəyini görə bilərik.

Məlumdur ki, dillərin təsvirində fonetik hadisələrə münasibət baxımından dilçilər fonologiyanın iki müxtəlif tədqiqat obyektini – fonematika və prosodiyanı fərqləndirirlər. Bununla əlaqədar olaraq, dilin fonoloji ünsürləri (elementləri) və ya vahidləri iki qrupa fonemlərə və prosedemlərə ayrılır. Birincilər seqment vahidlər, ikincilər isə superseqment (və ya supraseqment) vahidlər adlanır. Bu bölgüyə müvafiq fonologiyanın iki şöbəsi mövcuddur. Fonemləri, onların variantlarını, fərqləndirici (diferensial) əlamətlərini, habelə birləşmə və sıralanma xüsusiyyətlərini öyrənən sahə fonematika, prosedemləri (vurğu, ton, intonasiya, həmçinin səslərin kəmiyyətini) öyrənən sahə isə superseqment fonetika adlanır [1, s.3].

Superseqment fonetikanın tədqiqi seqment vahidlərin tədqiqinə nisbətə daha çox çətinliklər törədir. “Nəzəri cəhətdən fonematik və prosodik hədlərin fərqləndirilməsi bir o qədər də çətin deyildir. Çətinliklər prosodik vasitələrin dəqiq öyrənilməsi, onların fiziki-akustik, həm də funksional mahiyyətinin tədqiqi zamanı özünü göstərir. Doğrudan da, bu və ya digər dildə danışan hər kəsə sait və samitin nə olduğu məlumdur. Halbuki ton, vurğu, intonasiya və s. nə olduğunu hətta professional dilçilərin özləri belə bir o qədər də qənaətbəxş şəkildə müəyyənləşdirə bilmirlər [5, s.3]. Bu mənada superseqment vahidlərin dialekt fonetikasında da öyrənilməsi üçün eksperimental metodların tətbiqi yaxşı nəticələr verə bilər.

Eksperimental metodlar son illər dialekt nitqinin tanınması sistemlərinin yaradılması üçün də istifadə edilir [16]. Belə ki, məhz ekperimental üsullar və statistik metodların köməyi ilə bir sıra dillərin dialektlərinin tanınması sistemləri yaradılmışdır. Bununla bağlı Azərbaycanda da müəyyən işlər görülsə də təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bu tədqiqatlar birtərəfli aparılır və dilçi mütəxəssislərin iştirakı olmadan aparılan bu tədqiqatların ciddi nəticələr verəcəyinə ümid azdır [10]. Qeyd olunmalıdır ki, dialekt nitqinin tanınması kriminalistik ekspertiza sahəsində, hərbi vəziyyətlərdə dikturun identifikasiyası məsələsində və s. də geniş tətbiq olunur.

Nəticə: Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, bu günə qədər Azərbaycan dilinin dialekt fonetikasının tədqiqində eksperimental metodlardan istifadə edilməmişdir. Lakin biz eksperimental metodlardan istifadə etməklə dilimizin zəngin dialekt səslərini daha dəqiq öyrənməyə, eyni zamanda dialektlərinin intonasiyasını özəlliklərini tədqiqatə cəlb edə bilərik. Bu cür tədqiqatların aparılması üçün isə ilk növbədə səs materialının toplanması və müasir kompüter proqramlarından istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunmalıdır ki, səs materiallarının toplanması və dialekt korpusunun yaradılması baxımından son illər xeyli iş görülmüş, Naxçıvan dialekti, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ atlaslarının hazırlanması zamanı xeyli material toplanmış, bu dialektlərin fonetik tərkibi də ənənəvi baxımdan təhlil edilmişdir. Lakin təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bu tədqiqatların aparılması zamanı da eksperimental metodlara müraciət olunmamışdır. Fikrimizcə, bu metodların tətbiqi dialekt fonetikasının tədqiqində də mühüm nəticələrin alınmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Вейсалли Ф. Я., Ахмедов Дж. С. Об эксперименте в фонетике и о некоторых вопросах экспериментальной фонетики. // F.Veysəlli. Seçilmiş əsərləri. I c. B., Mütərcim, 2009, s.21-33
2. А.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., Изд. Сов. Энциклопедия, 1969, 608 с.
3. М.В. Гордина. История фонетических исследований (от античности до возникновения фонологической теории). СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2006, 538 с.
4. F.de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. B., BDU, 2003, 408 s.
5. Z.Verdiyeva, F.Veysəlov, F.Ağayeva. Eksperimental fonetika. I c. B., ADU nəşr, 1980, 84 s.

6. A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B., Maarif, 1984, 392 s.
7. F.Veysəlli. Seçilmiş əsərləri. I cild, B., Mütərcim, 2009, 640 s.
8. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. B., Elm və təhsil, 2015, 312 s.
9. M.Cəfərzadə. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. B., Elm və təhsil, 2016, 380 s.
10. Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, API nəşri, 1978, 94 s.
11. Heydarov R.A., Jafarov A.G., Habibova K.A. Software for experimental methods in phonetic research. Advances in Economics, Business and Management Research, volume 81 / 1st International Scientific Conference “Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth” (MTDE 2019)
12. Имамвердиев Я.Н., Сухостат Л.В. Распознавание диалектов на основе акустической модели. // İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2016, №2, s. 40–45
13. Veysəlov F. Alman dilinin fonetikasi. Maarif, 1980, 192 s.
14. Зиндер Л. Общая фонетика. Л., 1960
15. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973, 304 s.

Rasim Heyderov

The application of experimental methods in the investigation of dialectal phonetics and their prevalence in the research of dialects

Summary

The article tells about the prevalence of experimental methods in the prevalence of experimental methods in the investigation of dialectal phonetics/ in a whole the experiment gives the possibility to catch such weak points which the researcher cannot perceive by means of a simple audition. The application of these methods in the research of the Azerbaijani dialects will create conditions for improvement of the future investigations.

Key words: *Azerbaijani language, experiment, dialect, phonetics, experimental phonetics, dialectological atlas*

Расим Гейдаров

Применение экспериментальных методов в изучении диалектной фонетики и их преимущество в исследовании диалектов

Резюме

В статье говорится о преимуществе экспериментальных методов в исследовании диалектной фонетики. В целом эксперимент дает возможность уловить такие тонкие моменты, которые исследователь не может постичь с помощью простого прослушивания. Применение данных методов и в изучении азербайджанских диалектов создаст условия для совершенствования будущих исследований.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, экспериментальная фонетика, диалект, фонетика, экспериментальная фонетика, диалектологическая атлас.*

Çapa tövsiyə edən:

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Rəyçilər:

***professor İlham Təhirov
fil.e.d.,dos.Nərmin Əliyeva***